

УДК: 378.4+378.014.15(323.2)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (1899 – 1917 РР.)

Таранник А.О.

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

У статті розкриваються проблеми системи державного управління вищою освітою Російської імперії в кінці XIX на початку XX ст.. Звернено увагу на коливання державного курсу від авторитарної до автономної моделі управління вищими навчальними закладами. Порушено питання надання університетам автономії та самостійності. Визначено періоди спроб реформування системи вищої освіти та зміни університетського статуту.

Ключові слова: вища освіта, університетський статут, революція, студентський страйк, міністри народної освіти.

Таранник А. А. Историко-культурный аспект развития высшего образования в имперский период (1899-1917 гг.) / Киевский университет имени Бориса Гринченко, Украина, г. Киев

В статье раскрываются проблемы системы государственного управления высшим образованием Российской империи конца XIX начала XX в. Обращено внимание на колебание государственного курса от авторитарной к автономной модели управления высшими учебными заведениями. Затронут вопрос о предоставлении университетам автономии и самостоятельности. Определены периоды попыток реформирования системы высшего образования и изменения университетского устава.

Ключевые слова: высшее образование, университетский устав, революция, студенческая забастовка, министры народного просвещения.

Tarannyk A. Historical-cultural aspect's development of higher education in imperial period (1899-1917)/ Boris Grinchenko Kiev University, Ukraine, Kyiv

The article deals with the problems' state management system of higher education's Russian Empire in the end of XIX beginning of XX centuries. Attention was drawn to the swing state of a course from an authoritarian to a standalone model's management of higher educational institutions. Raised the issue of granting universities autonomy and independence. The periods are defined attempts to reform the system of higher education and changes of university charter.

Keywords: higher education, university charter, the revolution, the student strike, the ministers of public education.

Вступ

Постановка проблеми. Реформування та модернізація вищої освіти України у відповідності до європейських стандартів, необхідність посилення її якісних показників потребують глибокого вивчення та творчого застосування національних освітніх традицій, які сформувалися протягом багатьох років у сфері вітчизняної вищої школи. Велике значення для сучасного етапу реформаційних перетворень в системі національної вищої школи має повчальний досвід становлення вищої освіти в імперську добу (1899-1917 рр.), а тому необхідно продовжувати наукові розвідки в вибраному напрямку.

Аналіз досліджень і публікацій. Важливим етапом сучасних історико-педагогічних досліджень є та частина наукового пошуку, яка охоплює визначення явищ та фактів в системі вищої освіти кінця XIX – початку XX століття. Саме в цей період університети неодноразово намагались повернути собі автономію та самостійність, інтенсивно відбувались процеси становлення вищої школи. Аналіз наукових, аналітико-інформаційних джерел, електронних ресурсів показав, що упродовж останніх років у вітчизняній та зарубіжній педагогічній думці активізувалися дослідження з окремих аспектів розвитку

вищої освіти. Зокрема, проблему становлення вищої освіти досліджували А.Іванов, А.Аврус, Ю.Господарик та ін.

Водночас, висвітлення проблем становлення, розвитку, реформування вищої освіти не стало предметом окремого пошуку.

Мета статті. Показати актуальність для сучасної вищої освіти України питань автономії та самостійності університетів, які неодноразово намагалися вирішити науковці та державні діячі імперської Росії кінця XIX початку XX ст..

Завдання: зробити порівняльний аналіз авторитарної та автономної систем управління вищими навчальними закладами. Розглянути проблеми розвитку державного управління вищою школою в імперський період (1899-1917рр.)

Розвиток вищої освіти у цей період здійснювався під дією нерівнозначних амбівалентних факторів – авторитарної державної системи та автономії науково-освітньої спільноти, які з протилежних методологічних позицій відстоювали полярні системи цінностей в освіті. З одного боку спостерігалось створення та розквіт університетських наукових шкіл, а з іншого невдоволення статутом 1884 р., університетськими порядками, тиском влади на університети. Вказані фактори стали причиною всеросійського студентського страйку лютого-березня 1899р. З метою придушення страйку урядом було розроблено цілу низку заходів, з яких найскандальнішими були «Тимчасові правила про відбуття військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів», видані 29 липня 1899 р.[5, арк.8]. Вони передбачали виключення з університету та віддання в солдати за непокору начальству та участь в студентських заворушеннях. Тимчасові правила викликали нову хвилю протестів, яка почалася в кінці 1900р. в Київському університеті Святого Володимира. Студенти Санкт-Петербурзького університету підтримали киян, організувавши свій страйк. У відповідь міністр народної освіти М.П. Боголепов вирішив застосувати «Тимчасові правила» та віддав розпорядження про віддання в солдати більше 200 київських та петербурзьких студентів на 1-3 роки. У відповідь на такі дії міністерства розпочався другий всеросійський

студентський страйк, який цього разу був підтриманий робітничим класом багатьох міст[1, с.53].

28 лютого 1901р. від кульового поранення М.П. Боголепов помер і міністром призначили 80-річного П.С. Ванновського, який відмінив тимчасові правила та взяв курс на реформи у вищій освіті. Одним з перших документів нового міністра були правила про студентські організації, які дозволяли їх створення під контролем університетської адміністрації та професури. Окрім цього міністр звернувся до професорів університетів з проханням внести пропозиції щодо зміни статуту 1884 р. Питання, запропоновані П.С. Ванновським активно обговорювались радами університетів.

Зокрема, рада Київського університету Святого Володимира надіслала до Міністерства народної освіти свої міркування та висновки з приводу проекту загального статуту імператорських російських університетів. Згідно з цим документом, обмежувались повноваження попечителя навчального округу, посади ректора, проректора та декана ставали виборними, призначення на посади професорів та доцентів було можливим лише за наявності подання від ради університету. Проектом вводився новий колегіальний орган університетського управління – сенат. До сенату входили ректор, проректор, декани факультетів, представники від кожного факультету, радник з господарської частини та юрисконсульт. У компетенції сенату була організація навчального процесу, справи по заміщенню викладацьких та інших посад, студентські справи, господарські та різноманітні адміністративні.

Рада університету, до складу якої входили всі ординарні та екстраординарні професори, зберігалась, але функції виконувала дещо інші. Так, їй належали вибори ректора та проректора, вибір кандидатів на професорські кафедри за поданням факультетів, обговорення кошторису університету, розроблення проекту правил для студентів та сторонніх слухачів, створення нових кафедр, заснування наукових товариств, обрання бібліотекаря, голови бібліотечної комісії, редактора «Університетських вістей» та ін..

Проект статуту надавав більше повноважень факультетам, на розгляд яких надавались програми теоретичних курсів та плани практичних занять, розподіл предметів між викладачами, визначення та проведення екзаменів для студентів, підготовка наказів про видачу дипломів, складення розкладу, а також обрання декана факультету[6, арк. 114/1-114/12].

Проте, проекти надіслані на розгляд міністерства не були впроваджені і університетський статут 1884 року діяв до 1917р. Цар Микола II не дуже підтримував курс Ванновського і вважав за необхідне посилити тиск на студентів, симпатизував ідеї князя Мещерського про скорочення університетської освіти, про введення додаткових труднощів для його отримання. У листах Миколи II міністрам народної освіти П.С. Ванновському, а потім і Г.Е. Зенгеру підкреслювалась необхідність скоротити кількість класичних гімназій тому, що саме вони надавали можливість вступати в університети, приймати в університети лише осіб, які закінчили ці гімназії, посилити роль професорів у наведенні порядку та дисципліни, пропонувалось перенести частину факультетів в невеличкі міста.

Необхідно відзначити, що студенти та професори не були в захопленні від пропозицій Ванновського. Студенти вважали, що поступки уряду недостатні і відповіли на них третім всеросійським страйком в січні 1902 р. (за участі 30 тис. осіб), професори ж відмовлялись виконувати функції наглядачів за студентами. 11 квітня 1902 р. міністр народної освіти був відправлений у відставку, а на його місце призначено Г.Е. Зенгера, який продовжив курс попереднього міністра та планував провести реформу середньої та вищої школи. У кінці 1902 р. він створив комісію для розробки нового університетського статуту. Результатом роботи комісії стали п'ять великих томів з численними матеріалами з університетського питання в Росії та за її межами [2, с.150]. Однак, реформа не була здійснена через заміну у 1904 р. Г.Е.Зенгера на генерала В.Г.Глазова. У свою чергу Глазов скликав в серпні 1904 року з'їзд попечителів навчальних округів, на якому були розроблені і

новий університетський статут і положення про гімназії, але жодна з реформ, на які так чекало суспільство не була виконана.

Одночасно з урядовими заходами по відношенню до університетів в пресі широко обговорювались університетські проблеми. Газети та журнали друкували статті відомих вчених, публіцистів, громадських діячів, котрі одноставно висловлювались за повну відміну статуту 1884 р. та за розширення університетської автономії. Відомий історик П. Виноградов писав у «Віснику Європи» в 1901р., що в Росії не вирішено університетське питання, а від цього залежить вся система виховання та освіти. Він вважав, що університет повинний бути самостійним і лише за такої умови він може виконати свою функцію. Виноградов пропонував відійти від загально факультетських навчальних планів, скласти їх з кожної конкретної спеціальності, вказуючи головні предмети, що скоротить кількість обов'язкових лекцій дозволить студентам слухати більше курсів за вибором. Статут 1884 р., відзначав Виноградов, пробував вирішити дві несумісні ідеї: поставити університети під повний контроль держави та посилити академічні свободи в дусі німецьких університетів, що виявилось неможливим і створило безліч конфліктів.

Професор В.Вернадський особливо підкреслював принизливий стан професорів в російських університетах, які були під постійним наглядом поліції. Він відзначав, що на Заході розвивається університетське самоуправління, а в Росії іде обмеження їх автономії, і статут 1884 р. згубно вплинув на російські університети. Вчений вважав, що необхідно створювати об'єднання університетських професорів для захисту університетів та скликати професорські з'їзди по всій Росії[1, с.62-65].

Революція 1905-1907 рр. суттєво відобразилась на університетському житті. Вже з лютого 1905 р. почалися студентські збори, демонстрації, виступи, студенти брали активну участь в різних політичних акціях. В результаті заняття постійно переривались, університети закривались. Почали легально діяти численні політичні партії, які істотно впливали на професуру та студентство. Якщо серед професорів найбільш популярними були кадети, то партійні

уподобання студентів були більш різноманітні: від анархістів до чорносотенців. Політичні пристрасті ввірвались в аудиторії, які часто використовувались партіями, профспілками та іншими організаціями для проведення мітингів та зборів.

Під впливом вимог професорів та студентів, намагаючись відволікти їх від участі в революції, уряд пішов на деякі поступки. Так, у серпні 1905 р. були прийняті «Тимчасові правила управління університетами», які формально не відміняли статут 1884 р., але поновлювали вибори ректорів та деканів, встановлювали самостійність університетських Рад. Скасовувалась університетська інспекція, дозволявся прийом до університетів випускників семінарій, реальних та комерційних училищ, зарахування жінок в якості вільних слухачів. Був поновлений університетський суд. Знову гостро постало питання про університетський статут. Під головуванням міністра народної освіти І.І.Толстого була створена комісія, яка на підставі зібраних ще у 1902 р. матеріалів приступила до його написання. Згідно з новим проектом статуту університет отримував широку автономію, керувався Радою, до складу якої входили усі професори. Відмінялись всі обмеження при прийомі, жінки отримували право не лише навчатися в університеті, але й викладати, студентам дозволялось самим вибирати навчальні предмети, створювати літературні та наукові товариства. Але і цей проект статуту не був реалізований. Після поразки першої російської революції до керівництва міністерством народної освіти по черзі були призначені консервативно настроєні діячі: П.М. Кауфман (1906 - 1908рр.), О.М. Шварц (1908 – 1910рр.) та Л.А. Кассо (1910 – 1914рр.). Знову було заборонено прийом в університети випускників комерційних, реальних училищ, духовних семінарій, зарахування жінок як вільних слухачів. Студентські збори було дозволено проводити лише з академічних питань, які стосувалися конкретного навчального закладу. Від професорів вимагали прийняття дисциплінарних заходів проти студентів, які страйкували. В результаті діяльності цих міністрів, вже на кінець 1911 р. із 443 університетських кафедр 146 були вакантними, а для 60 з них не було

кандидатур навіть серед приват-доцентів[3, с.264]. Щоб змінити ситуацію міністр Л.А. Кассо запропонував відправити велику кількість випускників російських університетів в західноєвропейські університети. Уряд підтримав міністра лише частково, щоб не визнати повну неспроможність російської вищої школи у підготовці професорів. Було вирішено покращити підготовку професорів у вітчизняних університетах, а частину випускників відправити на два роки до Франції та Німеччини.

Все ж до початку першої світової війни університетська освіта зробила значний крок у своєму розвитку: з'явилися нові університети, виникли нові факультети, кафедри, кількість викладачів зросла на 80%, студентів – вдвічі [3, 68]. Водночас, штатних професорів не вистачало в багатьох університетах. Однією з причин була підвищена складність отримання магістерських та докторських ступенів в вітчизняних університетах. З іншого боку не вирішувалось питання заробітної плати, яка залишалась на рівні, визначеному статутом 1863р. і більшість професорів працювали за суміщенням ще в 3-4 місцях.

В роки першої світової війни значна частина студентів відправилась на фронт, особливо студенти-медики. У зв'язку з цим з 1915 р. почали приймати жінок на медичні факультети. В ході бойових дій довелося евакуювати Варшавський, Дерптський університети і на місці їх нового розташування були закладені основи майбутніх Ростовського та Воронізького університетів. В 1916 р. в Пермі відкрилось відділення Петроградського університету, яке в 1917 р. було перетворене в самостійний університет. В Саратов восени 1915 р. був частково евакуйований Київський університет, в місті з'явилося більше 2,5 тисяч студентів та викладачів його юридичного, фізико-математичного та історико-філологічного факультетів.

Царський уряд був змушений враховувати тиск громадськості та вносити зміни в політику по відношенню до вищої школи. П.М Ігнат'єв, який був міністром народної освіти в 1915 - 1916 рр., писав: «Яке б не надавали велике значення професійній освіті, необхідно мати на увазі, що університети є єдиним

джерелом цілих категорій діячів, без яких не може обійтись ні вища школа, ні середня загальноосвітня і професійна школи, ні державна та громадська робота»[4, с.39]. Ігнат'єв, за час своєї роботи в міністерстві, розробив проект створення 9 нових університетів, підписав розпорядження про відкриття ряду нових факультетів в існуючих університетах, підготував проект нового університетського статуту, який розширив права професорської колегії, особливо в кадрових питаннях. Однак, постійні кадрові зміни в міністерствах не оминули Ігнат'єва, він був відправлений у відставку, а Лютнева революція привела до повної відмови від його планів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

Таким чином, до 1917 р. в імперській Росії склалась власна система вищої освіти. Університети Російської імперії давали глибокі знання в галузі фундаментальних наук, існував тісний зв'язок з академічною наукою, до магістерських та докторських дисертацій висувались дуже високі вимоги. Все це забезпечило значні досягнення університетів, ріст їх авторитету в країні та закордоном.

Перспективою подальших наукових досліджень можуть бути дослідження проблем вищої освіти в документах педагогічних з'їздів, конференцій, а також міжнародних конгресів (кінець XIX – початок XX ст.) та їх зв'язку з проблемами сучасної вищої освіти.

Література:

1. Аврус А.И. История Российских университетов. Очерки. / Аврус А.И. – М.: Московский общественный научный фонд. 2001. – 190 с.
2. Господарик Ю. Министры предреволюционной эпохи; Григорий Эдуардович Зенгер/ Ю. Господарик // Высшее образование в России.- М.: 2002, №4. С.148-152)
3. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX начале XX века. / Иванов А. Е. – М.: Ордена Трудового Красного Знамени Московская типография №7. 1991. – 392 с.
4. Королев Ф. Ф. Очерки по истории советской школы и педагогики: 1917-1920.- М., 1958. – с.51

5. Державний архів Києва ф. 16, оп. 341, спр. 45

6. Центральний державний історичний архів України ф. 707, оп. 152 спр. 32

References:

1. Avrus A. I. Istoriya Rossiyskih universitetov. Ocherki./ Avrus A. I.-M.:

Moskovskiy obshchestvenniy nauchniy fond. 2001. – 190s.

2. Hospodaryk Yu. Mynystri predrevolyutsyonnoy epokhy Hryhoryy Eduardovych Zener/ Yu. Hospodaryk // Vysshee obrazovanye Rossyy.- M.: 2002, №4. С.148-152)

3.Yvanov A. E. Vysshaya shkola Rossyy v kontse XIX nachale XX veka /Yvanov A. E./- M.: Ordena trudovogo Krasnogo Znameny Moskovskaya typografyya №7. 1991.-392s.

4. Korolev F. F. Ocherky po ystoryy sovetskoy shkoly y pedagogyky: 1917- 1920.- M.: 1958.- с.51

5. Derzhavniy arhiv Kyeva F. 16, Op. 34, Spr. 45

6. Tsentral'nyy derzhavnyy istoychnyy arkhiv Ukrayiny, F. 707, Op. 152, Spr. 32